

4. Пидкасистый, П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении / П.И. Пидкасистый. – М.: Педагогика, 1980. – 240с.
5. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Талызина. – М.: Знание, 1983.

Аннотация. В статье описаны проблемы развития познавательной самостоятельности у младших школьников.

Ключевые слова: познавательная самостоятельность, младший школьник.

Annotation. The article describes the problems of cognitive autonomy in young school children.

Keywords: cognitive independence, junior schoolchildren.

УДК 37(09)

Красюк І.О.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ Й КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ОСВІТИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ХІХ СТОЛІТТІ

Анотація. У статті розглядаються основні соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови, що визначають зміст і структуру художньої освіти на Лівобережній Україні у ХІХ ст.

Ключові слова: система освіти, художня освіта, соціально-економічні умови.

Вивчення історії становлення засад вітчизняної художньої освіти забезпечує належне осмислення першоджерел українського мистецтва, художніх традицій України, фольклору, історії української культури. Проте, сьогодні відмічаємо відсутність комплексного історико-педагогічного дослідження процесу становлення та розвитку художньої освіти не окремої губернії колишньої Російської імперії, а історико-географічного регіону України, що в силу історичних, економічних та національно-культурних обставин зберіг на той час цілий ряд особливостей, які й позначилися на структурі та змістовому наповненні художньої освіти, системі підготовки художника-педагога.

Теоретико-методологічний аналіз змісту й організації художньої освіти в Україні ХІХ ст. відбувається достатньо давно. Великий внесок у нього внесли педагоги-науковці минулого В. Аскачевський, Д. Багалій, В. Веретенников, Д. Міллер, Є. Редін, В. Стасов та інші; теоретико-методичні праці вітчизняних педагогів-художників М. Раєвської-Іванової та М. Мурашка; роботи сучасних дослідників історії художньої освіти в Україні: М. Безхутрої, Є. Белютіна, О. Волинської, М. Гаврилової, О. Головка, Н. Молевої, В. Немцовой, М. Ростовцева, Л. Соколюк, Ю. Турченка, Р. Шмагала, Н. Яворської та інших. Питання розвитку художньої освіти в різних губерніях України того часу, окремих художніх школах чи закладах освіти висвітлюються у дисертаційних дослідженнях та наукових публікаціях В. Ворожбіт, І. Малиніної, О. Попика, О. Світличної, Ю. Турченко, О. Цвігуна та інших. Важливою основою для осмислення соціально-економічних процесів того часу є праці з історії педагогіки, зокрема З. Васильєвої, О. Джуринаського, Д. Латишиної, М. Левківського, О. Любара, О. Мельничук, О. Сухомлинської.

Метою статті є розкриття тенденцій, основних напрямів розвитку художньої освіти на Лівобережній Україні виходячи з соціально-економічних, ідеологічних, політичних та культурно-історичних умов ХІХ ст.

Лівобережна Україна досліджуваного періоду є історико-географічним регіоном Російської імперії, територією давньої Гетьманщини й Слобідської України, який, в силу історичних обставин, зберіг цілий ряд культурних особливостей, що відрізняли його від Правобережжя і Півдня України.

Ліквідація у 1764 р. гетьманства, зруйнування Запорізької Січі (1775 р.) призвели до сходження нанівець існуючої мізерної автономності на Лівобережжі і Слобожанщині. У 1783 р. було юридично оформлене кріпосне право, скасований козацький і військовий устрій, а втрата чинності магдебурзького права у 1831 р. стали початком остаточного становлення цього регіону у якості безправної колонії Російської імперії [8, 135]. На початку ХІХ ст. царський уряд перейменував Малоросійську губернію у генерал-губернаторство з Чернігівською та Полтавською губерніями.

Протягом усього XIX – початку XX ст. українські землі входили до складу двох багатонаціональних імперій: Російської імперії та Австро-Угорської монархії. Цілком природно, що на розвиток усіх сторін українського життя XIX ст., у тому числі освіти і культури, значно позначився вплив великих культурних центрів зазначених держав: Москви і Петербурга з одного боку, Відня, Варшави, Праги, Будапешта – з іншого.

Існуюча політика російського царського уряду, спрямована на асиміляцію українців, призвели до руйнування творчої культурної еліти нації. На Лівобережній Україні того часу можна було спостерігати два різнополярні культурні процеси. З одного боку частина колишніх козацьких старшин, отримавши дворянські титули, “вороже налаштовуються на ідею особистості й специфіки України, розглядаючи українськість як провінційність, регіональність, меншовартісність на користь великоімперському мисленню” (О. Сухомлинська, [7, 46]), а з іншого – виникає національний рух. Культурним та освітнім центром України стає Харків.

Таким чином, на початку XIX ст. Лівобережна Україна була представлена “зросійщеними” Чернігівщиною, Полтавщиною, Харківщиною, Лівобережжям Київщини, що відрізнялися від “сполщеного” Правобережжя, а також Києвом, який перебував на “перехресті регіональних культур, ідеологічних впливів” [7, 47]. Лише у селах ще зберігалися традиції національної української культури, проте нові відносини в суспільстві поступово руйнували і їх.

XIX ст. настало під сильним враженням від французької буржуазної революції, що змусила російський уряд переглянути питання про народну освіту. У цілому, історики виділяють шість етапних періодів реформування вітчизняної освіти, на XIX ст. припадає чотири з них, це: ліберальна освітня реформа 1802-1804 рр. при імператорі Олександрі I, контрреформа 1828 р. імператора Миколи I, реформи 1863-1864 р., що пов’язані з падінням кріпацтва при Олександрі II і контрреформи 70-80-х рр. царя Олександра III [2, 245].

Історіографія першої половини XIX століття віддзеркалює процес гострої кризи й повного краху феодально-кріпосницької системи в умовах зростання національної самосвідомості українського народу, загального піднесення всіх галузей культури Лівобережної України, яка розвивалася в тісному єднанні з культурою братнього російського народу, при активній участі й підтримці передових її діячів. У цей час формується національна секуляризована система освіти, що ґрунтується на педагогічній думці, відповідній новим економічним і духовним запитам суспільства.

Відтак, початок XIX ст. охарактеризувався ліберальними зрушеннями у галузі освіти. У результаті реформи 1802-1804 рр. була створена нова, 4 рівнева система освіти у шести округах Російської імперії, очолюваними піклувальниками. Система народної освіти, підлегла Міністерству народної освіти, включала у себе: 1) парафіяльні училища – 1 рік навчання; 2) повітові училища – 2 роки; 3) гімназії в губерніях – 4 роки; 4) університети. У гімназію й університети, як і раніше, не допускалися діти кріпаків і дівчата. В основу системи були покладені три принципи: безкоштовність, безстановість (крім кріпаків), наступність навчальних закладів [3, 290]. Незабаром після прийняття Уставу навчальних закладів, що підпорядковані університетам (1804) від нього почалися відхилення, які вносилися як Міністерством народної освіти, так і самими навчальними округами. Це у першу чергу стосувалося становості навчання. З 1816 р. розпочинається етап клерикалізації шкільної справи, що позначилося на зміст освіти XIX ст. – посилене й розширене викладання давніх і нових мов, математики, введення Закону Божого. Періоди контрреформ характеризувалися посиленням нагляду за закладами освіти й педагогічними працівниками, учнями.

Отже, Російська держава вишиковувала освітню систему згори, намагаючись утримати монополію на школу, пристосувати освіту до потреб і політичних інтересів держави, використовуючи в охоронних цілях релігійні догмати й духівництво. Через освітні реформи держава регламентувала й спрямовувала в “благонадійне русло” розвиток освіти. Державну освітню політику продовжували не тільки вища адміністрація (самодержавство, Комітет Міністрів і Державна Рада, провідні державні відомства), але й органи влади на всіх рівнях. Головна роль належала імператорові, порадні та консультативні функції – Комітету Міністрів, Державній Раді, уряду [2, 245-253].

Оцінюючи освітні реформи того часу не можна обійти й “зовнішні”, економічні обставини: неврожаї 1868 і 1890 р., поразка в Кримській війні, польське повстання 1863 р., російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. та ін.

Скасування кріпосного права (1861 р) викликало необхідність відкриття шкіл для всіх верств населення: селян і поміщиків, міських жителів. Постала очевидна несправедливість станової політики в галузі освіти, обмежень прав жінок, вирізнялися вади середньої класичної освіти. Країні необхідні були зміни, які б дали простір для розвитку капіталізму в усіх сферах життя.

50-60-і роки XIX ст. відзначилися великим суспільним рухом, який охопив усі галузі політичного, економічного і культурного життя Росії. Частиною суспільного руху того часу був педагогічний рух. У 60-х рр. були створені земства – виборні органи місцевого самоврядування. Земства розробляли плани загального навчання, відкривали школи, піклувалися про їх матеріальне забезпечення, проводили курси й з'їзди вчителів, розробляли нові програми, підручники, створювали вчительські семінарії [3, 296].

Історико-педагогічні дослідження цього періоду віддзеркалюють панування російської ідеології в українській національно-освітній системі, коли, зокрема, по-насилницькому нав'язувалась російська мова, культура, звичаї. У 1863 р. вийшов так званий Валуєвський указ про заборону української мови в усіх сферах її функціонування. У цих умовах у багатьох містах України виникають організації української інтелігенції під назвою “Громада”. Члени Громад займалися не лише дослідженням розвитку політичних й економічних обставин життя країни, а також брали участь у роботі органів місцевого самоврядування, сприяли розвитку науки, письменства, мистецтва.

Аналіз навчальних планів дає можливість уявити вагомість образотворчої підготовки в середній освіті другої половини XIX ст. Так, дослідники становлення різних аспектів художньої освіти (В. Ворожбіт [1], І. Малиніна [4] та інші) вирізняють два основні періоди. Перший – 1864–1873 рр., коли ці предмети мали статус обов'язкових і відповідно не мали офіційно затверджених навчальних програм. Протягом другого періоду – 1874 р. – перші десятиліття XX ст. – ці навчальні дисципліни набули статусу обов'язкових.

Керівництво викладанням графічних мистецтв було покладено на Академію мистецтв і цей єдиний в імперії вищий навчальний художній заклад паралельно з Міністерством народної освіти здійснював контроль за підготовкою викладацьких кадрів і за якістю викладання шкільних курсів малювання та креслення. Ще в 1832 р. вийшло міністерське Положення про вчителів малювання та креслення в гімназіях та повітових училищах, де була окреслена мета, завдання та зміст художньої освіти.

Так, Устав ліцею передбачав вивчення так званих “витончених мистецтв”, до яких належало й малювання, намічено було й викладання інших предметів, зокрема цивільної архітектури та перспективи. Малювання викладалося й у другому класі кадетського корпусу, у військовому ліцеї. Заняття ліпленням, ручною працею, малюванням у гімназіях відбувалося як в урочний, так і в позаурочний часи, а у жіночих гімназіях до нього ще додавалося й рукоділля. У 1897 р. були затверджені “Типові програми предметів, що викладаються в початкових народних училищах”, які передбачали вивчення креслення та малювання у II та III класах трьохкласних міських училищах. У земських початкових школах малювання та креслення викладалося всі 4 роки навчання по 2 години на тиждень, і також рукоділля для дівчат. Аналіз навчальних планів, наведених у [3] показує, що предмети художньо-естетичного циклу займали не останнє місце у переліку, і поступалися лише базовим предметам – Закону Божому, церковнослов'янській мові, російському читанню, письму, арифметиці. Велике значення таким предметам приділялося у Інститутах шляхетних дівць, зокрема малюванню, вишиванню, рукоділлю.

Гімназичні програми з малювання в середині XIX ст. мали різноманітні цілі, завдання та методики. У програмах передбачалось викладання основ перспективи, рисування з гіпсів архітектурних ордерів, постаті льодини з натури, і “за бажанням” малювання фарбами з натури натюрмортів та пейзажів. Креслення трактувалося як дещо середнє між аналітичним та технічним рисунком. У цей час, Міністерством народної освіти було затверджено приблизні програми малювання для міських, ремісничих, початкових народних училищ, які відзначалися чіткою систематизацією, академічним характером викладу матеріалу. Разом з цим, на Лівобережній Україні діяли й авторські програми М. Раєвської-Іванової, М. Мурашка, З. Кіпріянової, Є. Шрейдера, що відмічалися оригінальними підходами до навчання, перш за все орієнтацією навчального процесу на формування художніх вражень та оцінних суджень учнів; уможлилювали вільне малювання, ознайомлення з історією й теорією мистецтв, інтеграцію та міжпредметні зв'язки [1].

Навчальні посібники М. Раєвської-Іванової і М. Мурашка використовувалися у практиці навчання більшості початкових шкіл України. Методичний аспект викладу матеріалу ґрунтувався на рекомендаціях російських художників-педагогів та членів комісії академії мистецтв М. Ге, І. Крамського, І. Рєпіна, П. Чистякова, однак пов'язувався з національними традиціями вітчизняної культури, героїчними сторінками історії України [4].

У цілому дослідники зазначають високий рівень викладання мистецьких дисциплін у навчальних закладах різного типу, орієнтованих на закладання підвалин системи національної освіти [6]. Ці освітні процеси напряму пов'язуємо зі змінами у поглядах на суспільну роль мистецтва у другій половині XIX ст.

Досліджуваний період відмічається як період входження української культури в загальнослов'янський та світовий культурний процес, становлення національної реалістичної школи (1870-1880 рр.) й період утвердження української національної культури як культури світового рівня [8, 141; 148], ці процеси позначилися на розвитку художніх складових культури того часу – скульптурі, образотворчому мистецтві, гравюрі.

Незважаючи на окремі спроби створення мистецьких шкіл на Україні у XVII ст. ця справа дістала міцну фахову основу лише з 60-70-х років XIX. Українські художники здобували освіту у той час переважно у стінах Петербурзької академії мистецтв, проте поступово на Україні створюються три мистецькі центри – Одеса, Київ й Харків, де концентрується художнє життя.

У другій половині XIX ст. в Україні під контролем Петербурзької Академії Мистецтв виникли перші середні приватні мистецькі школи. У Києві 1850 р. засновано “Публічну живописну школу” Н.Буяльського; згодом відкрито художньо-промислову школу М.Раєвської-Іванової в Одесі (1865) та Харкові (1869). Найвизначнішою мистецькою школою на той час була Київська рисувальна школа М. Мурашка (1875-1901), яка пізніше, як і всі приватні мистецькі школи, перетворилася на художнє училище.

Своїми досягненнями українські художники багато в чому зобов'язані виставкам Товариства передвижників, однак за останню чверть XIX ст. на Україні значно вирости власні художні сили. У роботах художників М. Кузнецова, К. Костанда, М. Пимоненка, С. Васильковського і багатьох інших широко і різноманітно відображена природа України, праця, побут українського народу, його історичне минуле. Успіхи у різних галузях українського мистецтва обумовили зростання зацікавленості історією власної художньої спадщини у середині XIX ст. Лекції з історії та теорії культури й мистецтвознавства читалися у Київському та Харківському університетах.

Більшою свободою у підготовці фахівців відрізнялись ремісничі та художньо-промислові школи, що відкриваються у зазначену добу. Їх поява багато в чому була обумовлена загальноєвропейськими тенденціями розвитку тогочасної художньої культури. Перш за все розповсюдженням з 1880-х років стилю модерн по всій Європі та у Новому світі, який проголосив необхідність перевлаштування середовища існування людини за законами краси і тим самим зближив мистецтво і промисловість. Відтак, великої ваги набувала проблема підготовки фахівців у сфері художньої промисловості, які могли б у масовому виробництві на достатньому професійному рівні виготовляти художні твори, що відповідали тогочасним художнім смакам.

На території Лівобережжя серед навчальних закладів зазначеного типу перше місце, на нашу думку, належить Миргородській художньо-промисловій школі ім. М. Гоголя, рішення про відкриття якої було прийнято ще на Губернських зборах у Полтаві в 1887 році. Реально школа, заснована на пошанування видатного земляка, почала діяти з 1896 року [9, 105].

Вважається, що в Україні найбільш професійно орієнтованою школою з підготовки художньо-педагогічних кадрів була Харківська художня школа, відкрита у 1767 р. на базі Харківського колегіуму як “додаткові класи” І. Саблукова. Інші ж художні школи Харкова та Києва, засновані в різні роки кінця XIX – початку XX ст. проіснували нетривалий час [4]. Лише у 1917 р. Народна Республіка Україна заснувала українську академію мистецтва.

Проаналізовані матеріали дозволяють зробити висновок про те, що протягом XIX ст. на становлення та розвиток художньої освіти Лівобережної України впливали як географічні, так і соціально-економічні умови, що визначили пріоритетні напрями реформування освіти того часу, створили систему рівневої та диференційованої підготовки за предметами художньо-естетичного циклу у різних типах навчальних закладів народної освіти. Подвійне керівництво Міністерства народної освіти та Петербурзької академії мистецтв визначило специфіку стану викладання названих дисциплін як у всій імперії, так і в Україні. Паралельно із розширенням обсягу

викладання малювання, креслення, краснопису та рукоділля у навчальних планах початкової та середньої освіти у ці часи сформувалася система кваліфікаційних вимог до вчителів образотворчого мистецтва, розвивалися національні й загальні засади художньо-педагогічної освіти та професійної підготовки художників й мистецтвознавців. З середини ХІХ ст. зміст, тенденції й провідні умови розвитку художньої освіти дістали значних змін з огляду на культурні процеси того часу, національні прояви й потреби різних верств населення Лівобережної України.

Література

1. Ворожбіт В.В. Теорія і практика навчання образотворчого мистецтва учнів початкових шкіл Слобожанщини (кінець ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. В. Ворожбіт. – Х., 2001. – 22 с.
2. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / ред. З. И. Васильевой. – М. : Академия, 2002. – 416 с.
3. Латышина Д.И. История педагогики (История образования и педагогической мысли) : учеб. пособие / Д. И. Латышина. – М. : Гардарики, 2002. – 603 с.
4. Малиніна І.О. Підготовка педагогічних кадрів у Харківській та Київській художніх школах України (друга половина ХІХ- початок ХХ ст): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. О. Малиніна. – Х., 2006. – 21 с.
5. Мельничук О.С. Історія педагогіки України : навчальний посібник / Ольга Сергіївна Мельничук. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2001. – 179 с.
6. Основи викладання мистецьких дисциплін : навч. посібник / ред. О. Рудницька. – К. : Експрес-об’ява, 1992. – 183 с.
7. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 2. – С. 42-48.
8. Теорія і історія світової вітчизняної культури : підручник / Н. Г. Горбич, С. Д. Гелей, З. П. Росінська. – Львів : Каменяр, 1992. – 166 с.
9. Ханко В. Технічно-мистецька освіта на Полтавщині: 1870-1910 роки / В. Ханко // Українська академія мистецтв: Дослідницькі та науково-методичні праці. – К. : 2001. – Вип. 8. – С. 103-119.

Аннотация. В статье рассматриваются основные социально-экономические, политические, идеологические условия, определяющие содержание и структуру художественного образования на Левобережной Украине в XIX столетии.

Ключевые слова: система образования, художественное образование, социально-экономические условия.

Annotation. In article are considered the cores the social and economic, political, ideological conditions defining the content and structure of an art education in Left-bank Ukraine in XIX century.

Keywords: an education system, an art education, social and economic conditions.

УДК 471.4

Кравчук Л.В.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ “МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ”

Анотація. У статті розглядаються теоретичні засади визначення змісту поняття “моральне виховання”.

Ключові слова: моральне виховання, виховна система, педагогічний процес.

На сучасному етапі суспільство поглинене проблемами ринкових відносин, нестабільністю економіки, політичними складнощами, які руйнують соціальні зв’язки та моральні засади. Це веде до нетерпимості та озлоблення людей, руйнує внутрішній світ особистості. Саме тому, вирішуючи завдання виховання, потрібно спиратися на розумне та етичне в людині, допомогти кожному вихованцеві визначити ціннісні основи власної життєдіяльності, знайти відчуття